

ВИХОВНА РОБОТА

УДК 37.013:373.3

Наталія Богданець-Білоskalенко

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ Я. Ф. ЧЕПІГИ

Шовіністично-реакційна політика російського уряду щодо України, заборона української мови та авторитарність і догматика в освіті призвели до занепаду національної свідомості українців. За рівнем освіченості вони значно відставали від народів Західної Європи.

Шкільна система освіти наприкінці XIX – початку XX ст. в Україні мала антисупільний характер. Насамперед, це виявлялося на становищі початкової освіти: навчання дітей селян і робітників обмежувалося. Початкова освіта в Україні не могла бути загальнодоступною з багатьох причин: класова нерівність, національне приниження, матеріальне зубожіння, страх і почуття меншовартості українців.

Проте Я. Ф. Чепіга намагався не заглиблюватися в соціально-політичні перепетії. Він розглядав шкільний навчально-виховний процес як велику нагоду формування людської особистості на основі індивідуальних природних даних. Він вважав, що школа повинна допомогти дитині виявити найкращі якості, закладені в ній природою. Визначальну роль, на його думку, відіграє триєдність: розум (пізнавальні якості), творчість (діяльність і воля), почуття (ціннісно-орієнтаційні якості). З цією метою він утверджував нові науково-методологічні завдання в діяльності початкової школи.

Основні теоретико-методологічні принципи навчання і виховання у початковій школі, які обстоював Я. Ф. Чепіга, були зорієнтовані на національні засади.

Зміст педагогічного процесу та організацію навчання в школі Я. Чепіга вбачав у реальному житті, яке відбувається в конкретний час і в конкретному місці. «Життя є школа» – пише Я. Чепіга у праці «Методика навчання». У поняття «життя» він вкладає глибокий підтекст: взаємозв'язки між людьми, природою і взагалі – оточення. «От чому воно входить в педагогічний процес, як один з елементів його, а саме як матеріал» [1, с. 30]. Силою, яка переробляє (засвоює) цей матеріал, на думку Я. Чепіги, є учень.

Ось так, образно, вчений-педагог пов'язує навчально-виховний процес з реаліями життя та особистістю школяра. Проте, щоб змінилася поведінка учня, матеріал потрібно зробити виховним, при цьому підібрати відповідні прийоми, методи, систему впливів, а це вже завдання педагога. «Як і в усякому виробничому процесі, так і в педагогічному, на перше місце стає організатор процесу – в нашій разі педагог» [1, с. 30]. На

вчителя покладаються організаторська та методична сторона навчання і виховання. Я. Чепіга у багатьох своїх наукових працях підкреслює важливість ролі учителя. Він вважає, що крім природних нахилів учителя (любити дітей, уміння самовдосконалюватися тощо), потрібно володіти певною методикою, тобто, способами практичної роботи педагога. Загальнодидактичні вимоги до методики навчання і виховання – це як навчати предметів початкового навчання: арифметики, читання та ін. Я. Чепіга вважає: методика – це «шлях послідовних кроків, що ведуть до досягнення поставленої мети» [1, с. 32].

До головних методів навчання і виховання у молодшій школі належать такі, як словесний, наочний, дослідний. Якщо словесний і наочний зрозумілі уже з лексичною термінологією, то дослідний тлумачиться автором так: «Дослідча метода – це така: все навчання організовується так, щоб діти доходили до всього на підставі своїх власних досліджувань. Процес її роботи повинен іти так: дитина, самостійно досліджуючи явища в оточенні, ставить собі з приводу його питання, виробляє план свого досліду, виконує його, а далі вже обмірковує одержані здобутки та узагальнює їх; отже до певних практичних і теоретичних висновків дитина доходить самотужки» [1, с. 33]. Яків Феофанович виділяє саме цей метод тому що за його допомогою формується дослідник: людина, яка вчиться аналізувати, робити логічні узагальнення вже з раннього віку. Але він акцентує увагу вчителя не захоплюватися одним методом, надавати перевагу й іншим, яких потребує конкретика навчання і виховання. Педагогічний процес диктує відповідний метод, і завдання учителя – бути уважним, не помилитися в методиці вивчення того чи іншого предмета. «Як до моментів шкільної роботи – педагог користується з тих метод, що можуть дати найбільші здобутки для цілей школи. Метода не є мета навчання, а тільки засіб, щоб проводити роботу. А відціля й випроведення кожної з них, поки того потребуватиме даний процес: од книжки до дослідів, од простого приймання трафаретної роботи до широкої ініціативи – самодіяльності» [1, с. 35].

Але всі методи, зауважує вчений, будуть ефективними за однієї умови: навчання ведеться рідною українською мовою. «Культура мовлення у школі має особливу роль не лише в урочному навчанні, а й в усному спілкуванні дітей, в дитячих забавах, зібраннях тощо. Мова також повинна розглядатися і на науковому рівні: читання лекцій та аналізування їх. Мова – одна з форм грамотного письма. Орфографічні вправи – це набуття навичок грамотності письма. Я. Ф. Чепіга застерігає: у молодшій школі давати програму граматики, як окрему науку, ще рано. Досить знайомити школярів із звуками мови, законами їх творення, а також із словосполученнями, виходячи з практичних потреб вікових особливостей дітей.

Мова – це ще й читання. Завдяки науково-практичним пошукам Я. Чепіги, у свій час була популярна методика цілих слів. Її ми зустрічали також і в інших авторів: С. Русової, Б. Грінченка. Творець методики цілих

слів відомий французький педагог Жакото (1770–1840). На його думку, потрібно відкинути навчання читання по букварях. Методика цілих слів підходить до будь-якої книжки. Навчання розпочинається тим, що з книжки береться якась коротка фраза. У вигляді розрізаних літер вона виставляється перед дітьми. Учитель голосно прочитує кожне слово, показуючи його в літерах. Потім учні читають за вчителем кожне слово колективно, поки не навчаться впізнавати вільно слова, які читали. Потім учні читають фрази і склади. Таким чином, після кількох разів читання відбувається засвоєння багатолітерових сполучень і здобуваються навички читання.

Взагалі, Яків Чепіга читанню приділяє увагу в плані формування здібностей дитини, тобто, педагог докладає зусиль щоб учень розумів прочитане. З цією метою вчений поділяє читання на різні види: усне читання, читання цілого твору, лексична робота над текстом.

Про усне читання Я. Чепіга пише: «Учні читають вголос вірш, літературне оповідання або ділову статтю, що ілюструють або з'ясовують якесь явище, і от, щоб діти краще зрозуміли дану працю, даний твір, тоді й виступає на кін усне читання, читання вголос» [1, с. 72].

Викликає інтерес думка вченого про те, що виразне і привабливо емоційне читання вчителем є взірцевим для учня. Активізувати дитяче мислення повинен учитель, який спочатку сам проголошує весь текст не ділячи його на частини. Це стосується художнього тексту, науковий же твір він радить поділяти на частини, тому що в такому творі можуть виникати питання, що потребують відповіді відразу, і усвідомлення відповідей рухають подальше сприймання наукового матеріалу.

Лексичні пояснення необхідні тільки в кількох випадках:

- учні не мають реального уявлення якогось конкретного слова;
- учні помиляються у визначенні змісту слова в тексті;
- переносне значення слова: літературні знання ще обмежені віковими особливостями, не сприяють розумінню дітей деяких термінів теорії літератури, як метафора, гіпербола тощо.

Я. Чепіга звертається до вчителя-практика про важливість застосовування вправ для розвитку усного мовлення дитини. З дітьми потрібно розмовляти (усні бесіди). Діти, беручи участь у діалогах, «не тільки виявляють свій лексикон, не тільки привчаються розмовляти на дану тему, а ще й одночасно вони навчаються спостерігати живу мову, її форми, вивчати й застосовувати ці форми й тим збагачувати свій мовний доробок» [1, с. 75].

До вправ, які розвивають і збагачують усне мовлення учнів, Яків Чепіга відносить інсценізації, декламацію віршів, байок, доповіді на певні теми та ін. У цих вправах проявляються елементи риторики – виразність промовляння слів, правильність вимови за правилами орфографії, що спрямована на закріплення знань учнів про усне мовлення.

Про мовчазне читання (читання про себе) вчений-педагог радить запроваджувати в молодшій школі тільки з другої половини року, тому що

саме на цей період учні вже опанували техніку читання.

Я. Чепіга нагадує, що дітям, які звикли читати вголос, дуже важко перейти до мовчазного читання. А тому на вправи читання про себе потрібно витратити 10–15 хвилин щоденно.

В цілому до читання у школі варто ставитися дуже уважно, учитель постійно вишукує індивідуальні підходи до кожної дитини, не упускаючи зі своєї уваги і всього дитячого колективу (класу). Адже читання як фундамент будинку, є основою набудови здібностей з інших предметів, про що йтиметься далі в нашому дослідженні.

У сучасному шкільництві не припиняється дискусія, чи потрібно навчати дітей досконалого письма, адже, нині, як вважається більшістю, діти мало пишуть, користуючись комп'ютерами. Відповідь дає Я. Ф. Чепіга. Він детально спиняється на методиці письма, при цьому підкреслює психологічну важливість процесу письма для дитини. Він зазначає чотири важливі моменти:

1) рухова діяльність, на яку спрямовується воля дитини; образне мислення концентрується «на вияві тих думок, що їх дитина намагається віддати на письмі»;

2) ознайомлення із зоровим образом і опанування тих рухів, що за допомогою їх дитина відтворює на письмі форму слова;

3) уявлення того, що значить слово, до цього уявлення спричиняється і форма слова; і вияви його в рухах, тобто писання цього слова;

4) слухові уявлення слова або вимова його викликає у дитини не тільки образи слова, але й ту рухову діяльність, що сполучена з писанням цього слова [1, с. 88].

Ці чотири моменти забезпечують успіх за умови, коли педагог використовує різновиди письма: диктант, списування та ін. А також дитині повинно бути цікавим те що вона пише.

Взагалі, навчальна програма з мови начинена цікавим і глибоким змістом, вона включає різні заняття, які розвивають природні здібності дитини та збагачують знаннями з фонетики, граматики. «Стиль і мова кожної дитини – це її обличчя, її світ», – переконаний учений [1, с. 108].

Точна наука математика вивчається за методикою Я. Чепіги досить оригінально. Вона пов'язана з практичними реальностями життя. Вчений радить учителям у молодшій школі починати вивчення математики з її історії, мотивуючи це тим, що все «що роблять люди, залежить від минулого й нестримно впливає на майбутнє, і поміж всім існує найзакономірніший зв'язок. Математика, як точна наука, дає змогу на конкретних прикладах виявити вловимі форми функцій і досконалий вияв їх може прищепити дітям глибоке переконання в тому, що в нашому світі домінують неодмінні закони, а це переконання надає всій нашій діяльності не тільки певної сили, а ще й сприяє утворенню правильного світогляду» [1, с. 114]. Такий підхід ніколи не зведе вивчення математики до нудного і сухого. Кожна цифра і кожна дія (множення, ділення та ін.) будуть

здаватися незвичайною музикою, у якій народжується математичний світ. Аналізуючи праці Я. Чепіги, спрямована на допомогу фахівцеві (учителеві молодшої школи), переконуємося у різноманітному математичному спрямуванні як з математики, так і з інших навчальних предметів.

Вчений, педагог, психолог Я. Ф. Чепіга своєю мудрістю в науковому обсязі міг провіщати світле майбутнє. Він вперше в українській школі вживає поняття «тест» – з англійської, означає «випробування» – проба, експеримент, перевірка. Тестування – сукупність підготовлених завдань, які дозволяють здійснити комплексну перевірку знань з певного напрямку.

Тести бувають різних типів: психологічні, для виявлення умінь і навичок (навчальні); тести відрізняються від звичайних запитань для перевірки тим, що в них прихований психологічний експериментальний компонент.

Яків Феофанович пише: «Ми знаємо, що нові ідеї в теорії, як і нові методи в практиці не завжди приймаються без критики й вагань. Метода тестів у нас спіткала доля невдалої ідеї. Не будемо порпатися в причинах цього явища, але констатуємо, що поруч із захопленням і ентузіазмом панує й скептицизм щодо цінності тестів. На нашу думку, це є справді цінна й корисна річ, і вона після широкої перевірки не потребуватиме ні оборонців, ні ентузіастів, а скептики, побачивши наслідки від уживання тестів, переконаються їхньої цінності, і метода ця житиме. Коли ж вона нічого не варта, то вмере сама собою» [1, с. 249].

Час показав, що методика тестів правильна, і вона знайшла відтворення у сучасній педагогіці. Сам же Яків Чепіга радив широко вживати *тести успішності*. Він поділяє їх на декілька видів. Спробуємо розкрити деякі з них.

Тести для порівняння успішності. В роботі вчителя закономірно виникає потреба порівняти знання учнів по групах. Найефективнішим способом тут пригодяться тести. «...даючи стандартизовані тести з мови, арифметики, письма, маємо змогу робити такі порівняння в потрібному обсягу» [1, с. 249]. За допомогою такого тестування здійснюється порівняння знань груп в одній школі чи кількох, які є в певній місцевості. Кожне з порівнянь має найточніший результат, завдяки тестам.

Порівняння успішності тестуванням можна здійснювати також і в одній групі, коли потрібно визначити знання учнів цієї групи на початку певного періоду та в кінці.

Тести для характеристики навчання. Тестами також можна перевірити способи і методи навчання. Вчитель прагне застосувати у викладанні доцільні форми і засоби. Але для того, щоб упевнитися, яка методика дає вартісніші результати, слід здійснити перевірку. «А тести успішності є найкращий засіб вимірювати наслідки навчання, що походять від різних метод» [1, с. 259].

Отже, сильні і слабкі сторони своєї праці педагог може визначити самостійно, не чекаючи перевірок і адміністративних приписів.

Тести для характеристики груп. Тести для характеристики груп, з

погляду Я. Чепіги, учитель застосовує на початку шкільного року, щоб узнати загальний рівень новоствореної групи. Окрім позитивних даних про групу, тести допоможуть дізнатися про слабкі сторони, аби правильно спланувати діяльність групи на певний відрізок часу. Тести також покажуть, чи є потреба виділити з цілої групи меші групи, підгрупи, з якими необхідно працювати окремо, долучаючись інших способів. Це відкриє вчителеві змогу, через певний період, вирівняти здібності групи щодо успішності. Для цього вживаються різні варіанти тестів.

Тест для характеристики окремих учнів. Часто у групі виявляються учні, які виділяються своїми успіхами, особливостями індивідуального опанування знань тощо. Є ж і навпаки – дуже слабкі учні. Тести допоможуть вияснити дійсний стан засвоєння та використання навчального матеріалу конкретним учнем. «Крім того, тести виявляють не тільки особливості у прийманні науки, а ще й можуть вияснити ті перешкоди, що їх педагог не передбачав, а вони проте заважали дитині йти вперед у шкільній науці» [1, с. 251].

Тести для самооцінки учня. Тести для самооцінки учня оригінальні тим, що учень за допомогою продуманих питань, відповідної шкали чи таблиці може самостійно без втручання вчителя порівняти свою роботу, якою вона є насправді, вища, середня, нижча.

Таким чином, визначеність його роботи цілковито незалежна від упередженості вчителя. Учень самостійно бачить свої високі бали і недоробки. Він націлюється на виправлення помилок, а часом звертається за допомогою до вчителя.

Тести для самооцінки навчання учня – це той вказівник, що змушує учня змінити власну психологічну оцінку і спонукає до наполегливої праці.

У нашому дослідженні ми лише частково торкнулися наукової проблематики тестів з погляду Якова Чепіги. Гадаємо, що це справа окремих дисертаційних досліджень не лише в обсязі навчання і виховання у молодшій школі, а й старшій школі та студентському загалі.

Додамо тільки ще одну теоретичну гіпотезу: у застосуванні тестів Я. Чепіга чітко окреслював різницю між іспитом і тестом. Він глибокодумно просвітлював освітянське майбутнє. Адже в нинішній час стандартизація здобутків знань випускників українських шкіл здійснюється на основі тестування. «Головна відмінність між іспитом і тестом є та, що перший є сумовий досвід, але теоретичний, а другий є експериментальний. Схему іспитів складає певна комісія, схема ця являє собою лише концентрацію думки багатьох, а не наслідок експеримента» [1, с. 248].

Тест же, вважає вчений, інша форма перевірки. Він виводить цю форму до стандартизації, випрацьованої експериментом методики як певного стандарту, тобто однаковості для всіх. Тест, який став стандартизованим, «матиме більшу цінність, аніж іспит» [1, с. 248].

Отже, експериментальне використання тестів успішності Я. Чепігою

у молодшій школі, як бачимо, має важливість і в старшій школі та інших формах освіти.

Дидактичні завдання перед початковою школою Яків Чепіга вбачав у принципах взаємозв'язку навчання і виховання, навчання і життя, рухової діяльності, системності й послідовності. Заняття з праці, діяльність учнів повинна спрямовуватися на соціально організовану пізнавальну активність учнів, результативність якої викликає позитив, задоволення вихованців. Принципові підходи до форм і методів навчання, про що ми повідомляли вище, Я. Чепіга визначає на основі щоденного оточення дитини. Він спиняється на аналітичних методах: учитель розкладає те чи інше поняття на елементи і показує роль кожного в цілісній пізнавальній системі, генетичні методи – досліджується процес виникнення знань та еволюційний прогрес. Генетичні методи Я. Чепіга поділяє на два типи:

- 1) сократівський, коли процес добування знань вказує вчитель;
- 2) евристичний – учні самостійно здобувають знання під ненав'язливою оцінкою вчителя.

Яків Чепіга у своїх науково-методичних посібниках таких, як «Методика роботи з підручником математики, 1-ий рік навчання», «Методичні замітки до навчання грамоти за звуковим методом», «Методичні поради до роботи з читанкою першого класу», «Методика навчання в трудовій школі першого концентру» та ін. обґрунтував актуальні на всі часи способи навчання грамоти молодшого школяра. Один із них – спосіб *паралельності*; суть якого полягає у тому, що читання і письмо розкриваються у послідовному взаємозв'язку предметів на загальній мовленнєвій базі правил усної і писемної мови учнів. На думку вченого, звуки української мови варто вивчати у чіткій послідовності: спочатку ті, що вимовляються легко, потім, так звані, вузькі (я, є, ю, ї); вивчення приголосних потрібно починати з сонорних (р, л, м, н), далі ж – інші приголосні.

Я. Ф. Чепіга детально розглядає *звуковий метод* навчання («Методичні замітки до навчання грамоти за звуковим методом») у системі звукових аналітико-синтетичних вправ: виділення у слові одного звука серед інших, заміна звука, додавання до слова. поділ на склади, заставлення слів тощо. Вчений аналізує різноманітність підходів у навчанні грамоти. Радив поряд із аналітичним і синтетичним використовувати *стигмографічний* (обведення літер), *тактильний* (вживання такту при написанні), лінійний, генетичний, перевагу в навчанні грамотності письма надавав списуванню з вимовлянням слів пошепки.

Спостереження та висновки Я. Чепіги щодо навчання грамоти є цінним внеском у методологію початкової освіти сучасної доби.

Я. Ф. Чепіга, як відомо, окрім методичних посібників для молодшої школи, створив численну кількість підручників. Зрозуміло, що ефективність навчання і виховання дитини в школі залежить великою мірою від підручника та особливо, якою мовою він написаний. Яків Чепіга створював підручники і посібники для початкової школи з огляду на

головну виховну гіпотезу – національна ідея нев'янучою квіткою української культури проникла у кожний підручник і книжку для школярів. Підручники – читанки, арифметики, зокрема, «Життя та числа», «Задачник за комплексами для 1, 2, 3, 4 року навчання», а також для читання «Веселка, перша читанка після букваря», «Промінь, читанка. Рік другий» та ін. користувалися повагою серед педагогів тих часів.

Підсумовуючи в цілому принципи навчання і виховання дитини в молодшій школі, можна впевнено сказати, що Я. Ф. Чепіга через експериментальні методики та практичне втілення своїх думок розробив концептуальні ідеї нової української початкової школи, у якій чільне місце посідає головне – дитина. Не правила і закони, а маленька розумна істота, яка є суб'єктом формування винятково важливого духовного світу. І насамперед – формування національного світосприйняття, етичної культури, загальнолюдського усвідомлення правди і добра.

Програми, які розробив Я. Чепіга для початкової школи, мали в своєму змісті всебічне оновлення форм навчально-виховної справи і могли б стати фундаментом поєднання науки і практики та розкриття кращих образів української ментальності, поваги до людини, активних творчих проявів дитини в молодшому шкільному періоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чепіга Я. Методика навчання в трудовій школі першого концентру / Яків Чепіга. – [2-ге видання доповн. та змінене]. – Харків : Радянська школа, 1931. – 288 с. – (Робітна бібліотека вчителя).
2. Чепіга Я. Методика роботи з підручником математики. – Рік 2-й / Яків Чепіга. – Х. : Радянська школа, 1933. – 28 с.
3. Чепіга Я. Методичні поради до букваря для шкіл грамоти / Я. Чепіга. – Х. : Державне видавництво України, 1934. – 36 с.
4. Чепіга Я. Методичні поради до роботи з «Читанкою» першого класу / Я. Чепіга. – Харків : Радянська школа, 1934. – 37(2) с.